

Podsumowując, należy podkreślić, że omawiane tu studium stanowi udaną próbę prezentacji i omówienia różnych sposobów doświadczania pełni istnienia w chorobie, poprzez chorobę i dzięki chorobie. Prezentowana publikacja nie wyczerpuje podjętej problematyki, pozwala się jednak zbliżyć do przedstawionego przez Autorkę fragmentu dyskursu maładycznego.

Dr Marta Kaczmarczyk
Instytut Literaturoznawstwa KUL
Katedra Literatury Rosyjskiej,
Ukraińskiej i Białoruskiej
e-mail: marta.kaczmarczyk@kul.lublin.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8840-5509>

Anna Skotnicka. *Szczelina. Bohater współczesnej prozy rosyjskiej i jego światy*. Знаковые имена современной русской литературы, том III. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2020, ss. 335. ISBN: 978-83-233-4771-2.

DOI: <http://doi.org/10.18290/rh21697-19>

Najnowsze zjawiska literackie, aktualne tendencje rozwojowe i świeżo wydane utwory stanowią niewątpliwie atrakcyjny, ale i – jak wiadomo – niełatwy materiał naukowych dociekań. Brak dystansu znacząco komplikuje możliwości odniesień i utrudnia wybór dogodnej pozycji eksploracyjnej. Jeszcze większe wyzwanie badawcze stanowi współczesna literatura rosyjska, która w ciągu ostatnich 35 lat przebyła niezwykle ciekawą drogę od literatury podległej presji państwa, przez twórczość zaangażowaną i wydobytą z zapomnienia oraz postmodernistyczne eksperymenty do dzisiejszych poszukiwań artystycznych, w unikatowy sposób łączących to, co stare i dobrze znane, z tym, co nowe, a nawet ultranowoczesne. Anna Skotnicka, wytrawna znawczyni wspomnianej problematyki, postawiła sobie za cel ukazanie pewnych szczególnych cech rosyjskiej twórczości prozatorskiej powstałej po 1985 r. w rozważaniach, które łącząc niezwykle zróżnicowany materiał, nie prowadzą do krzywdzących porównań i pozwalają uwydatnić indywidualny styl poszczególnych pisarzy. Badaczka skupiła się na przedstawieniu, wydawałoby się, klasycznych kategorii literackich, jakimi pozostają bohater i świat, samo jednak użycie liczby mnogiej w stosunku do drugiego członu owego układu wskazuje na wyjście poza tradycyjne analizy rzeczywistości przedstawionej w dziele literackim i dostrzeżenie głębszych

pokładów znaczeniowych, mniej oczywistych odniesień, relacji dotyczących nie tylko poszczególnych elementów struktury tekstu, ale także zakładanej w nim koncepcji świata oraz zagadnień odbioru. W tak zaprojektowanym badaniu rolę swego rodzaju narzędzia stanowi tytułowa szczelina, będąca metaforą pomocną do określenia złożonej kondycji człowieka w świecie, najwyraźniej manifestująca się jako pewien egzystencjalny „brak, jakaś odczuwalna nieobecność, luka, niekompletność, niedobór, nieistnienie” (9), a pośrednio odsyłająca do całej siatki konceptów definiujących współczesność i osadzonych na kontaminacji greckich pojęć *chaos* (ziejąca dziura, rozpadlina, przepaść) i *chora* (przeźren) (10). Według Badaczki, która we wstępie do monografii nakreśla metodologiczne tło prowadzonych rozważań, metafora szczeliny stanowi „rewers tak charakterystycznej dla czasów sowieckich pewności, bezdyskusyjności, bezsporności” (9), a jednocześnie pozwala dotknąć najbardziej skomplikowanych i nierozstrzygalnych kwestii, które tradycyjnie zwykło się traktować jako tajemnicę, jak na przykład słynne już zagadnienie duszy rosyjskiej. Metafora ta, we wstępnym kontakcie mglista i trudna w użyciu, przy dokładniejszym oglądzie okazuje się bardzo trafna w odniesieniu do wcześniej wspomnianego materiału badawczego¹, w którym – jak zauważyła polska Uczona – bardzo wyraźnie przejawia się problem niestabilności, rozpadu, zmiany całościowego obrazu świata. Autorka, uważnie obserwując najnowszą literaturę rosyjską, już w pierwszych latach dwudziestego pierwszego wieku dostrzegła pewne sprzeczne dążenia, bo z jednej strony brak refleksji nad podmiotem i zanik kategorii antropologicznych, a z drugiej nostalgię za humanizmem, za współczującym narratorem i cierpiącym bohaterem. Z tego względu już w 2004 r. Badaczka w tekście „Szczelina – bohater prozy rosyjskiej końca XX wieku. Zarys problemu” konstatowała: „Pisarskie wysiłki okiełznania rozpełzającej się rzeczywistości i materii literackiej sprawiają, że podmiot omawianej prozy (zarówno bohater, jak i narrator) jawi się jako «dziura», «szczelina», «pęknięcie», które bez rozróżnień przyjmuje wszystko, ale niczego w sobie nie zatrzymuje. Jego funkcją jest wyłącznie przepuszczanie, biernie doświadczanie” (204).

Rosyjska szczelina, będąc metaforą, służy więc jako hipoteza interpretacyjna, dzięki której Anna Skotnicka wielostronnie opisuje egzystencjalne, kulturowe i społeczne „położenie współczesnego człowieka w świecie”. Pomocą w doprecyzowaniu kategorii szczelinowości służą Autorce rozważania literaturoznawców, kulturoznawców i filozofów XX i XXI wieku, których zestawienie (książka prócz bibliografii [291-317], zawiera również indeks nazwisk [323-335]) dobitnie potwierdza wagę i potrzebę podjętych badań.

Dociekania ułożone w trzy rozdziały odzwierciedlają w pewnym sensie historyczną drogę najnowszej literatury rosyjskiej i zmiany, jakie można w niej obserwować w zakresie konstrukcji bohatera oraz świata literackiego. Trudno przy tym

¹ Badania nad konceptem szczelinowości Autorka prowadzi już od wczesnych lat 2000 (Skotnicka, „Szczelina” 202-214).

mówić o ewolucji, gdyż analizy przeprowadzone przez Autorkę wymownie ukazują niemożność nakreślenia jednej spójnej linii rozwojowej współczesnych zjawisk literackich, które grupują się wokół określonych tendencji czy problemów, przenikają się i mieszają, lecz nie tworzą uporządkowanego procesu. Takie wnioski korespondują z wykorzystaną metodą badawczą, gdyż kategoria szczelinowości odnosi się nie tylko do świata tekstowego, lecz także kondycji podmiotu piszącego, który przez twórczą wyobraźnię zmagają się z opisanym przez Charlesa Taylora „odczarowanym światem” (13-14).

Tytuł rozdziału pierwszego „«Ja» opancerzone” nawiązuje do pojęcia wprowadzonego również przez Ch. Taylora i określającego żyjącego w sekularyzowanym, horyzontalnym świecie podmiot, który charakteryzuje skłonność do separowania się od tego, co leży poza granicami umysłu – od świata natury oraz innych ludzi. „Ja” opancerzone jest „nieraniwe i wolne od lęku przed tym, co przychodzi z zewnątrz” (Tischner, „Miłosz i wiek”). Wymienione cechy, a szczególnie motyw odłączenia, zamknięcia i wyobcowania, stały się punktem wyjścia do analizy utworów *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka* (Время секунд хэнд. Конец красного человека, 2013) Swietłany Aleksijewicz i *Nocna warta* (Ночной дозор, 1988) Michaiła Kurajewa. Uwzględniając różnice gatunkowe i tematyczne zestawianych utworów, Anna Skotnicka zajmuje się perspektywą, jaką przyjęli wymienieni pisarze w opisie rzeczywistości, i sposobem, w jaki ujęli oni życie wewnętrzne swoich bohaterów – ludzi, którzy reprezentują wciąż, mimo zmiany systemu władzy, znany z przeszłości typ *homo sovieticus*. Badaczka analizuje zagadnienia pamięci o historii, wyrażonej przez kategorie śladu i doświadczenia, przygląda się motywom milczenia i pojmowaniu wolności (podrozdział „Ślad. Historia i pamięć”) oraz postawom bohaterów („Figury epoki: oprawca i ofiara”), ujętym w analizowanych utworach z dwóch przeciwnych perspektyw. W świetle analizowanych utworów Badaczka konstatuje brak wrażliwości etycznej i empatii w społeczeństwie, które można nazwać zatowarowaną masą, gdyż poszukiwania własnej tożsamości doprowadziły do zerwania więzi społecznych, a jednostki, pozostając ciągle przy przyzwyczajeniach kolektywnej moralności, unikają poczucia winy za przestępstwa totalitaryzmu.

W drugiej części rozdziału pierwszego, zatytułowanej „Człowiek zdegradowany. Między nudą i rozpaczą: Rodzina Joltyszewów Romana Sienczina” Anna Skotnicka omawia kolejny wariant człowieka opancerzonego, którego w tym przypadku można pod względem historycznym określić jako *homo postsovieticus*. Szczelinowość przedstawionego tu bytu ludzkiego odsłania się przez kategorię braku i nieokreślenia. W konstrukcji bohaterów Sienczina zauważalna jest pewna „nieadekwatność, sprzeczność pomiędzy tym, co zewnętrzne i wewnętrzne”, rzeczywiste i udawane (79). Postaci są niezdolne do odczuwania i zdają się nie wiedzieć, że czynią zło, gdyż nastąpiło zobojętnienie dotyczące zarówno ich relacji interpersonalnych, jak i świata wewnętrznego. Badaczka twierdzi, że nuda i rozpacz wyakcentowane przez rosyjskiego pisarza stanowią „dwa bieguny tej samej sytuacji zawieszenia, odrętwienia

i stagnacji” (94). Podsumowując zaś rozważania przedstawione w całym rozdziale, polska Uczona zaznacza, że typ człowieka opancerzonego reprezentowany w analizowanych utworach jest mocno związany z momentem dziejowym, w jakim znaleźli się bohaterowie, a szczególnie zaś z doświadczeniem traumy transformacji. Jako przeciwwagę do tak zobrazowanych w najnowszej prozie postaci Uczona przedstawia przykłady wyjścia poza omówiony typ bohatera, które stanowią zarazem dowody twórczego odniesienia do bagażu przeszłości. Wskazuje próby przepracowania traumatycznej pamięci i rekonstrukcji przerwanej ciągłości między innymi w utworach Marii Stiepanowej *Pamięci, pamięci (Памяти, памяти, 2017)* oraz *Granica zapomnienia (Предел забвения, 2010)* Siergieja Lebediewa, poruszających temat przemilczania i ukrywania przeszłości, rozrachunku z własnym dziedzictwem, zmierzania się z prawdą o przodkach. Konsolidujący rozważania motyw szczelinowości przejawia się tu w napięciu między rodzinną przeszłością a własną terażniejszością bohaterów (102).

Rozdział drugi monografii, zatytułowany „Demilitaryzacja świadomości (Ludmiła Pietruszewska – Ludmiła Ulicka)”, przedstawia kolejne aspekty problemu „«ja» opancerzonego”, związane z coraz wyraźniejszym przejawianiem się tematyki etycznej w postaci nie od razu identyfikowanej i z reguły społecznie nieakceptowanej, lecz bardzo symptomatycznej, bo świadczącej o tym, że dotychczasowe normy partyjno-państwowe, według których konstruowane były postaci literackie, nie odzwierciedlają głębi rzeczywistych duchowych dylematów społeczeństwa. Wspomniana wyżej demilitaryzacja świadomości jest rozumiana właśnie na sposób duchowy. Utwór *Taka dziewczyna, sumienie świata (Такая девочка, совесть мира, 1986)* Ludmiły Pietruszewskiej służy więc jako przykład tekstu, który odwołując się do epoki sowieckiej z jej przemocą, agresją i podejrzliwością (111), akcentuje kwestię ofiarności, empatii i miłosierdzia. Taka interpretacja opowiadania Pietruszewskiej jest możliwa dzięki specyficznemu rozumieniu procesu czytania jako transmisji doświadczenia w interakcji pisarza i czytelnika. Skotnicka odnotowuje, że termin „czernucha”, jakim bywa określana twórczość Pietruszewskiej, niesprawiedliwie wyłącza z pola widzenia niezwykle ważną dla pisarki kwestię cierpienia i współczucia, podejmowaną właśnie w badanym utworze, a manifestującą się w obrazie człowieka ogołconego, którego tożsamość została pozbawiona ludzkich cech.

Analizowana w dalszej części rozdziału powieść Ludmiły Ulickiej *Daniel Stein, tłumacz (Даниэль Штайн, переводчик, 2006)* jest przykładem innego rozumienia interakcyjności utworu literackiego, gdyż według badaczki eksponuje dialogiczność, zakodowaną przede wszystkim w biografii tytułowej postaci. Uzasadnienie dla takiego podejścia Autorka znajduje w szczególnym gatunku utworu, który lokuje się na pograniczu literatury i dokumentu. Unikatowa postawa bohatera, zawsze otwartego na argumenty przeciwników, akceptującego cudzą tożsamość i poszukującego płaszczyzn tworzenia wspólnoty, domaga się odpowiedzi czytelnika, również przez użycie form listu oraz przywołanie osobistych doświadczeń pisarza. „Dialog, otwarcie na

«inność», zapowiada relację psychologiczno-uczuciową, ale też doświadczenie egzystencjalne, w którym więź z drugim człowiekiem, uznanie jego znaczenia i szacunek stanowią zarówno drogę dochodzenia do prawdy, jak i wartość samą w sobie” (147).

Trzeci rozdział monografii, zatytułowany „Jak działa świat”, a poświęcony twórczości Władimira Makanina i Michaiła Szyszkina, stanowi najobszerniejszą część dociekań. Ukazuje ona twórców bodaj najtrudniejszych w odbiorze i ciągle jeszcze dość słabo znanych polskiemu czytelnikowi. Prócz tego wypada zgodzić się z opinią Autorki, że pisarze ci „w najbardziej interesujący sposób snują rozważania dotyczące zagadnień ontologicznych”, a ich twórczość „cehuje mariaż racjonalizmu (myśl) i irracjonalizmu (mit, obraz, intuicja), z czego wynika praktyka opisu rzeczywistości za pomocą wzajemnie wykluczających się określeń” (151). Badaczkę szczególnie interesują właśnie próby zrozumienia przez jednostkę dualistycznego świata, które są związane z pewnymi doświadczeniami źródłowymi przyjmującymi w badanych utworach postać metaforyczną, wyraziście ujawniającą związki obydwu pisarzy z kulturą antyku.

W pierwszym podrozdziale tej części, „W stronę Władimira Makanina”, przedmiotem rozważań jest między innymi pejzaż egzystencjalny tworzony przez pisarza i wyrażany za pomocą metafor rzeki i błyskawicy oraz zagadnienie statusu człowieka, ukazywanego jako „byt w pustynnym miejscu”. Skotnicka, analizując przeróżne przejawy i implikacje wspomnianych metafor, dostrzegając ich wyraziste odniesienie do ruchu, procesu myślenia, poznawania świata, rozumienia, doświadczenia obcości i wspólnoty oraz akceptacji istnienia, dowodzi, że w prozie agnostycznie nastawionego Makanina „współistnieją w harmonii dwa języki opisu położenia człowieka w świecie – filozofii egzystencjalnej i chrześcijańskiej duchowości biblijnej” (201).

Podrozdział „W stronę Michaiła Szyszkina. Skryta harmonia” odsłania zagadnienie szczelinowości prozy jednego z najbardziej hermetycznych pisarzy współczesnych, którego utwory wyraźnie „opierają się interpretacji”, a w polskim literaturoznawstwie sławistycznym znanego właśnie dzięki badaniom zainicjowanym przez Annę Skotnicką. Uczoną tym razem interesuje problem napięcia między światem widzialnym i niewidzialnym, które objawia się w omawianej prozie na różne sposoby. W swoich analizach Badaczka wychodzi od podstawowych kwestii, dotyczących zamysłu i konstrukcji utworów Szyszkina. Pierwszą z nich jest zaprojektowana w utworze relacja czytelnika i pisarza, która zakłada w równym stopniu czytanie i przeżywanie przedstawianych wydarzeń, dzięki czemu czytelnik nie jest po prostu odbiorcą informacji, lecz staje się kimś, kto budzi świat utworu do życia. Kwestią drugą jest sposób konstrukcji bohaterów, który wyróżnia się ułożeniem postaci w archetypowych historiach i akcentuje powtarzalność wszystkich wydarzeń fabularnych oraz palimpsestowość tekstu Szyszkina, w konsekwencji zaś pozawala zobaczyć w literaturze repetycję, kontynuację i wskrzeszanie tradycji. Polska Badaczka udowadnia w ten sposób bliskość twórczości Szyszkina i dokonania artystycznych Borysa Pasternaka. Trzecią sprawą poddawaną namysłowi jest charakterystyka

świata przedstawionego, łączącego na sposób modernistyczny rzeczywistość i sztukę. Ukazane w planie treści motywy życia i śmierci, oddychania i umierania, rozumu i twórczego olśnienia, napięcia i harmonii, rozpadu i scalania, wnętrza i zewnątrz oraz ruchu i rytmu uruchamiają całą gamę kulturowych kontynuacji i są rozpatrywane w kluczu filozoficznym, poczynając od ustaleń Heraklita po fenomenologów, egzystencjalistów czy psychologów sztuki. Autorka zwraca uwagę na religijne nacechowanie twórczości Szyszkina, która nie wykazując bezpośredniego związku z żadną konkretną konfesją, przedstawia własne rozwiązania niezwykle ważnych pytań dotyczących np. natury Boga. Według Szyszkina Bóg jest bowiem „więzią, a religia drogą kontaktu z Nim, a przez Niego z innymi, a zatem przejawem osobowej relacji miłości” (255). Potrzeba zaś miłości, jak udowadnia Skotnicka, jest jedyną obiektywną rzeczywistością ukazywaną w prozie autora *Włosa Wenery*. Takie pojmowanie Boga jest koniecznym warunkiem i zarazem dopełnieniem refleksji Szyszkina na temat człowieka, zasad rządzących jego bytowaniem w świecie oraz nieustannych pytań o związek niewidzialnego z widzialnym. Autorka monografii w tym kontekście rozwija również ukazane w badanej twórczości zagadnienie statusu i zadań pisarza, dochodząc do wniosku, że w ego pracy twórczej najważniejszą rolę odgrywa właśnie miłość, będąca zarazem punktem wyjścia i celem wszystkich działań literackich.

W „Zakończeniu” Uczona podsumowuje przeprowadzone badania, eksponuje najważniejsze pojęcia pojawiające się w toku interpretacji i wskazuje dalsze perspektywy rozważań, dodając nowe konteksty i kolejne utwory, które dostarczają materiału do eksploracji kwestii szczeliności. Na przykład, przypominając jeszcze raz warunki powstawania współczesnej prozy rosyjskiej, Anna Skotnicka zwraca uwagę na kategorię „nagiego życia”, wprowadzoną do refleksji humanistycznej przez Michaela Foucaulta i Giorgio Agambena, która znajduje swoje odzwierciedlenie w rosyjskiej literaturze najnowszej i także może stanowić uzupełnienie rozważań prowadzonych w recenzowanej pracy. Pojęcie, u którego podstaw stoi obserwacja, że w określonych warunkach człowiek, a z nim cała tradycja antropocentryczna traci znaczenie na rzecz władzy, może być pomocne szczególnie w badaniach nad literaturą obozową i twórczością rozrachunkową, a jednocześnie stanowi doskonałą podstawę do rozmyślań nad dwoistością, czy też dwukierunkowością, świata ukazanego we współczesnej prozie rosyjskiej.

Recenzowana pozycja wymaga od czytelnika dużej dyscypliny i nieustannie najwyższej uwagi, gdyż ciągłość dyskursu oparta jest nieraz na niewielkich podobieństwach czy niuansach, które łatwo mogą ulec rozmyciu z uwagi na bogactwo odniesień filozoficznych i kulturowych. Przywołane konteksty, użyteczne metafory, toposy czy skojarzenia otwierają przed odbiorcą zupełnie nowe możliwości odczytania tekstów współczesnej literatury rosyjskiej, zakotwiczone w tradycji badań filozoficznych i najnowszych kierunkach refleksji humanistycznej. Sam temat podjęty w monografii oraz sugerowane przez niego szlaki badawcze odzwierciedlają obecne tendencje interpretacyjne, które – jak się należy spodziewać – będą rozwijane

w najbliższym czasie. Świadectwem niezwyklej aktualności tak ukierunkowanej refleksji jest choćby wydana w 2018 r. książka Wiktora Jerofiejewa *Szczelina (Щель)*, korespondująca w rozważaniach Skotnickiej, bo ukazująca tę samą kategorię w nieco innym zakresie utworów i problemów. We wstępie do szkiców obejmujących szeroki wybór cech swoistych kultury rosyjskiej współczesny pisarz umieszcza znany już wcześniej i przywoływany przez Skotnicą esej *Tajemnicza szczelina (Тайная щель)* z 1992 r.², który zyskuje inny wymiar, stając się hasłem przewodnim nowych rozmyślań: „Секрет русского человека в том, что у него есть щель. Или – дыра. Или пробоина, если прибегнуть к морскому сравнению. Во всяком случае, в нем определенно нет герметичности. Нет осознания себя как целостности, как законченной, завершенной формы. Где щель, там расколотость, разбитость опустошенность” (Yerofeyev 3).

Rozważania Anny Skotnickiej, odsłaniające filozoficzne i społeczne korzenie twórczości dzisiejszych prozaików rosyjskich, a także wpisujące się tematycznie i metodologicznie w aktualną refleksję o literaturze, będą więc stanowić cenną lekturę dla specjalistów zajmujących się współczesnymi przemianami w sztuce literackiej, ale także z pewnością posłużą jako źródło ciekawych odkryć dla wielbicieli najnowszej literatury rosyjskiej.

CYTOWANE PRACE

Skotnicka, Anna. „Szczelina – bohater prozy rosyjskiej końca XX wieku. Zarys problemu”. *Dialog, gra, intertekst w literaturach wschodniosłowiańskich*, red. Halina Mazurek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004, ss. 202-213.

Tischner, Łukasz. „Miłosz i wiek sekularny”. *Znak. Miesięcznik*, lipiec-sierpień 2009, www.miesiecznik.znak.com.pl/650-6512009lukasz-tischnermilosz-i-wiek-sekularny/. Dostęp 20.10.2020.

Yerofeyev, Viktor. „Russkaya shchel’”. *Vestnik novoy literatury* [Ерофеев, Виктор. „Русская щель”. *Вестник новой литературы*], № 4, 1992, ss. 104-107].

Yerofeyev, Viktor. *Shchel’*. RIPOЛ klasik, 2018 [Ерофеев, Виктор. *Щель*. РИПОЛ классик, 2018].

*Dr hab. Monika Sidor, prof. KUL
Instytut Literaturoznawstwa KUL
Katedra Literatury Rosyjskiej,
Ukraińskiej i Białoruskiej,
e-mail: monika.sidor@kul.pl*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8290-8682>

² Tekst zamieszczony w czasopiśmie *Вестник новой литературы*, № 4, pod tytułem „Русская щель”.